

Sylvia Dolzblasz

Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego,
Zakład Zagospodarowania Przestrzennego, ul. Kuźnicza 49/55, 50-138 Wrocław;
e-mail: sylwia.dolzblasz@uwr.edu.pl

SIEĆ WSPÓŁPRACY TRANSGRANICZNEJ NA POGRANICZU POLSKO-CZESKIM

Streszczenie: Celem tego artykułu jest identyfikacja charakteru współpracy transgranicznej na poziomie lokalnym na pograniczu polsko-czeskim, ze szczególnym zwróceniem uwagi na sieć powiązań transgranicznych. Badanie dotyczyło współpracy objętej wsparciem *Programu Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013* w ramach EWT. Analizie poddano zarówno wszystkie realizowane projekty, jak i wszystkich beneficjentów, tj. 250 projektów oraz 350 polskich i czeskich instytucji. Z uwagi na charakter pogranicza polsko-czeskiego, którego znaczną część stanowią obszary górskie, specjalną uwagę zwrócono na projekty z zakresu turystyki. Badanie wykazało, że sieć współpracy była słabo rozwinięta, natomiast wyraźnie widoczne były kluczowe węzły sieci, tworzące grupę instytucji najbardziej aktywnych w kształtowaniu relacji współpracy transgranicznej.

Słowa kluczowe: pogranicze, współpraca transgraniczna, sieć, granica, pogranicze polsko-czeskie

TRANSBORDER COOPERATION NETWORK IN THE POLISH-CZECH BORDERLAND

Abstract: The aim of this paper is to identify the character of transborder cooperation on the local level in the Polish-Czech borderland with a special focus on the transborder relations network. To this end, the author analyzes cooperation co-financed under Poland-Czech Republic Cross-Border Cooperation Programme 2007–2013 in the framework of ETC and examines all realized projects and all beneficiaries, i.e. 250 projects and 350 Polish and Czech institutions. Due to the mountainous character of the Polish-Czech borderland, special attention is paid to projects concerning tourism. The research reveals that the cooperation network is poorly developed. However, the most important nodes in this network are clearly visible and they are the most active institutions that shape the relations of transborder cooperation.

Keywords: borderland, transborder cooperation, network, border, Polish-Czech borderland.

Ze względu na wielopłaszczyznowość, problematyka współpracy transgranicznej i rozwoju pogranicza jest interesującym i obszernym przedmiotem badań o charakterze interdyscyplinarnym. Jednym z ważnych aspektów jest tu zagadnienie transgranicznych powiązań sieciowych. Analiza niniejszego problemu stanowi przy tym kluczowy element do wyjaśnienia możliwości integracji terenów pogranicza. Szczególnie interesującym w tym kontekście przypadkiem są pogranicza odznaczające się znacznym udziałem terenów górskich, które ze swej

natury tworzą silną barierę między sąsiadującymi państwami. Dotychczasowe badania, dotyczące współpracy transgranicznej, nie zawsze były w stanie uchwycić jej sieciowy charakter. Ponadto ujęcie sieciowe pozwala znacząco poszerzyć możliwości wnioskowania, stąd podejście takie uwzględniono w tej pracy.

Głównym celem niniejszego artykułu jest identyfikacja charakteru współpracy transgranicznej na poziomie lokalnym na pograniczu polsko-czeskim. Cele szczegółowe objęły identyfikację kluczowych podmiotów sieci współpracy transgranicznej, analizę powiązań między partnerami i ich przestrzennego wymiaru oraz zakresu tematycznego współpracy. W badaniu założono weryfikację następujących hipotez badawczych:

- beneficjenci, realizujący największą liczbę projektów transgranicznych, stanowią równocześnie kluczowe węzły sieci współpracy transgranicznej na pograniczu (określone na podstawie miar sieciowych); duża liczba projektów, realizowanych przez daną instytucję z jednym i tym samym partnerem, nie musi przekładać się na wysoką rolę tego podmiotu w całej sieci współpracy na pograniczu;
- podobieństwo partnerów sprzyja nawiązywaniu współpracy, w efekcie dominują projekty realizowane wspólnie przez beneficjentów o tym samym rodzaju;
- czynnik odległości od granicy ma wpływ na kształtowanie struktur współpracy; bliskość granicy wpływa na większą aktywność podmiotów we współpracy transgranicznej, a także – z uwagi na dużą atrakcyjność turystyczną i przyrodniczą pogranicza – ma wpływ na większy udział projektów z zakresu rozwoju turystyki i ochrony środowiska;
- występuje koncentracja projektów według kategorii interwencji i koncentracja beneficjentów według rodzajów, towarzyszy temu koncentracja przestrzenna beneficjentów w największych miastach z obszaru pogranicza;
- w strukturze tematycznej projektów transgranicznych w latach 2007–2013 (w porównaniu do okresu 2004–2006) zmniejszył się, z uwagi na doprecyzowanie kwestii efektu transgranicznego w zasadach EWT 2007–2013, udział projektów infrastrukturalnych.

Badanie dotyczyło współpracy, objętej wsparciem Programu Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013, w ramach Europejskiej Współpracy Terytorialnej (EWT)¹. Analizie poddano zarówno wszystkie realizowane projekty, jak i wszystkich beneficjentów, tj. 250 projektów i 350 instytucji (z tego 162 stanowiły jednostki polskie, a 188 jednostki czeskie)². Dane pozyskane zostały ze Wspólnego Sekretariatu Technicznego (WST) dla tego Programu w Ołomuńcu oraz bezpośrednio od beneficjentów³. Badanie objęło analizę struktury tematycznej projektów i struktury rodzajowej beneficjentów oraz ich lokalizacji. Identyfikacji najistotniejszych cech sieci współpracy

¹ Za obszar pogranicza polsko-czeskiego uznano tereny objęte wsparciem Programu.

² Badanie nie uwzględnia projektów Pomocy Technicznej i Funduszu Małych Projektów.

³ Pozyskane dane źródłowe zawierały tylko informacje o nazwie projektu, nazwach partnerów, pozyskanych kwotach i roku ich uzyskania. W celu przeprowadzenia bardziej pogłębionej analizy, konieczne było określenie lokalizacji beneficjentów i ich rodzaju oraz zakresu tematycznego projektów.

transgranicznej dokonano za pomocą analizy sieciowej metodą Social Network Analysis (z wykorzystaniem programu UCInet). W badaniu przyjęto, iż jednostkami sieci są beneficjenci projektów współpracy transgranicznej, natomiast relacjami – udział w tych projektach. Założono, iż relacje mają charakter nieskierowany, a badane sieci są sieciami przynależności i mają charakter wielomodalny. W analizie uwzględniono wybrane parametry opisujące sieć, w tym m.in. gęstość sieci, wskaźnik stopnia, centralności i jądrowości. Wyniki badania sieci uzupełniono o analizę partnerstw ukształtowanych na potrzeby realizacji projektów współpracy (uwzględniającą m.in. liczbę partnerów, aktywność partnerów według krajów pochodzenia, podobieństwo partnerów). Istotnym elementem pracy była także analiza rozkładu przestrzennego partnerstw współpracy transgranicznej. Z uwagi na charakter pogranicza polsko-czeskiego, którego znaczną część stanowią obszary górskie, specjalną uwagę zwrócono na projekty z zakresu turystyki.

Współpraca transgraniczna i powiązania sieciowe na pograniczu w ujęciu teoretycznym

Badania w zakresie problematyki granic i pograniczy mają interdyscyplinarny charakter, a zagadnienia relacji transgranicznych oraz rozwoju pograniczy stanowią wielowymiarowy i skomplikowany przedmiot analiz (Brunet-Jailly 2005; Paasi 2011). Pierwotnie granice były postrzegane jako linie (Jones 2009). Jednakże w ostatnich latach, z uwagi na intensyfikację z jednej strony procesów integracji i globalizacji, a z drugiej – sekurytyzacji, stosunek do granic podlegał zmianom. Większego znaczenia nabrały badania w zakresie procesów i relacji w obszarach pogranicznych, gdyż granice państwowe są konstruktami społeczno-politycznymi, a nie tylko liniami administracyjnymi, oddzielającymi dwa organizmy państwowe (Newman, Paasi 1998).

W minionych dekadach powszechny był pogląd mówiący, iż granice tracą swoją dzielącą funkcję, ale współcześnie obserwujemy równocześnie daleko idące wzmocnienie granic (Amilhat-Szary 2007). Nawet w Europie, pomimo zaawansowanych procesów integracyjnych w ramach UE, która tworzy możliwości likwidacji dzielącego oddziaływania granic wewnętrznych, efekty nie są tak znaczące jak pierwotnie zakładano (Strüver 2004). Wynika to m.in. z faktu, iż istnienie granic państwowych oznacza nie tylko bariery formalno-prawne, ale także mentalne i ekonomiczne (Palmeiro Pinheiro 2009). Ponadto relacje transgraniczne są determinowane nie tylko przez czynniki polityczne, instytucjonalne i finansowe, lecz również przez czynniki specyficzne dla poszczególnych regionów (Van Houtum 1999; Anderson, O'Dowd 1999; Gorzelak, Zawalińska 2013).

Ważnym obszarem badań w zakresie rozwoju obszarów pogranicznych są przeprowadzane analizy dotyczące kształtowania się powiązań transgranicznych (na płaszczyźnie gospodarczej, społecznej, administracyjnej itd.), a ponadto analizowana jest w tym kontekście problematyka tworzenia regionów transgranicznych i współpracy transgranicznej. Kształtowanie relacji między partnerami wspólnych projektów transgranicznych stanowi bardzo ważny element w roz-

woju sieci powiązań w kontekście struktur współpracy transgranicznej (Strihan 2008; Perkmann 2007). Dzieje się tak dlatego, że relacje między partnerami mają wpływ m.in. na tematyczny zakres, trwałość i efektywność współpracy, jak również na charakter i siłę powiązań transgranicznych (Szmigielska-Rawska, Dołżbłaz 2012).

Jakkolwiek analiza sieci, w tym także analiza sieci społecznych (SNA), ma długą tradycję, bogatą literaturę i szereg różnorodnych zastosowań (Freeman 2004; Hanneman, Riddle 2005; Borgatti, Halgin 2011), to jednak w badaniach pograniczy stanowi względnie nowe podejście badawcze. Sieci społeczne stosowane są głównie do analizy relacji interpersonalnych, jednakże z równie dobrym skutkiem mogą być wykorzystywane do badań partnerstw w odniesieniu do instytucji (Batorski 2008). Pojęcia oraz sposób analizy sieci społecznych opracowane zostały z wykorzystaniem teorii społecznych oraz metodologii zaadaptowanej z matematyki, statystyki oraz technik obliczeniowych. Podstawowym wyróżnikiem SNA jest uwzględnienie informacji na temat relacji między jednostkami obserwacji. Kluczowym założeniem jest, że zależność między parą aktorów jest właściwością tej pary, a nie jest cechą poszczególnych jednostek (Wasserman, Faust 1994). Jest to istotne, ponieważ w procesie rozwoju powiązań transgranicznych najważniejszą rolę odgrywają sieci relacji poszczególnych „aktorów” współpracy. Właśnie od ukształtowania się tych sieci zależy jakość współpracy oraz jej efektywność. Konsekwencją przyjęcia perspektywy sieci społecznych jest założenie, że charakter i struktura powiązań, które można opisywać w precyzyjny sposób, mogą trafnie wyjaśniać jednostkowe i zbiorowe działania oraz ich efekty (Theiss 2013).

W dotychczas realizowanych badaniach naukowych z zakresu rozwoju pograniczy i współpracy transgranicznej niewiele było ujęć sieciowych, w tym szczególnie wykorzystujących narzędzia SNA. Zdaniem Olejniczaka i in. (2008) oraz Batorskiego (2008), analiza sieci jest przydatna w ocenie programów i projektów, których zadaniem jest kształtowanie relacji (np. programu współpracy terytorialnej). Podejście sieciowe było stosowane przez Swianiewicza i in. (2008) do porównania sieci kontaktów tworzonych w ramach realizacji programu ZPORR 2004–2006 oraz do analizy powiązań przy implementacji funduszy strukturalnych (Płoszaj 2011). Z kolei Furmankiewicz i Stefańska (2010) analizowali partnerstwa w ramach programu LEADER. Badana była sieć współpracy ośrodków naukowo-badawczych na przykładzie Programu ESPON (Płoszaj i Wojnar 2009), a także w sposób szczegółowy sieci instytucji otoczenia biznesu (Płoszaj 2013).

Problematykę kształtowania się sieci współpracy na obszarach pograniczy podejmowali m.in. Durand i Nelles (2012) na obszarze Eurometropolis Lille-Kortrijk-Tournai. Analogiczne badania w regionie Basel przeprowadzili Walther i Reitel (2012), Dörry i Decoville (2012) w obszarze regionu transgranicznego LUX-LOR-SAR oraz Strihan (2008) – do analizy sieci powiązań transgranicznych firm w Belgii. Kwestię tworzenia się sieci kontaktów osobistych oraz organizacji społecznych podejmowali m.in. Lara-Valencia (2011) na pograniczu amerykańsko-meksykańskim oraz González-Gómez i Gualda (2014) w Europie. Z kolei badanie transgranicznych powiązań wśród przedstawicieli politycznych

na granicach Węgry–Słowacja oraz Szwecja–Norwegia prowadzili Svensson i Nordlund (2014). Relatywnie niewiele ujęć sieciowych dotyczyło realizacji programów współpracy. Olejniczak i in. (2008) poddali ewaluacji sieć partnerów w projektach Interreg IIIB CADSES. Natomiast analizę sieciąową współpracy transgranicznej na obszarze województwa podkarpackiego i obwodu lwowskiego przeprowadził Płoszaj (2014).

Rozwój transgranicznych powiązań sieciowych, zdaniem Van Geenhuizen i Van der Knaapa (1996), zależy od: lokalizacji granic (np. granice wewnętrzne i zewnętrzne UE), rodzaju granicy i oddziaływania barier, poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego po obu stronach granicy. W związku z tym wydaje się, iż prowadzone badania powinny uwzględniać powyższe aspekty. Do analizy sieci społecznych wykorzystuje się wiele wskaźników, pozwalających na dokładną identyfikację charakteru powiązań sieciowych. Ujęcie to również pozwala na zbadanie powiązań między relacjami a atrybutami jednostek (węzłów sieci). Umożliwia zatem dokonanie kompleksowego przedstawienia i wyjaśnienia powiązań transgranicznych, które – ze względu na swój stopień złożoności – stanowią istotne wyzwanie badawcze.

Powiązania w ramach współpracy transgranicznej na pograniczu polsko-czeskim

Uwarunkowania współpracy transgranicznej na pograniczu polsko-czeskim są relatywnie dobrze rozpoznane i opisane, stąd w artykule nie będą one szczegółowo omawiane. Jednakże należy zwrócić uwagę na kilka ważnych cech tego pogranicza, m.in.: podobieństwo poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i sytuacji politycznej w kontekście europejskim, bliskość kulturowa i wspólna historia, liczne ośrodki miejskie (w tym także o charakterze przemysłowym), w znacznej części górski charakter granicy polsko-czeskiej oraz występowanie obszarów górskich i związanych z nimi terenów o wysokiej atrakcyjności turystycznej (Belof i in. 2008; Dołzbłasz 2015; Więckowski 2013; Vaishar i in. 2013). Jest to istotne, gdyż uwarunkowania lokalne mają duży wpływ na kształtowanie relacji transgranicznych i powodują, że podobne ramy instytucjonalne współpracy dają w praktyce inny efekt.

Charakter współpracy w dużej mierze warunkowany był regulacjami na poziomie Programu Współpracy. Celem globalnym było wspieranie rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru pogranicza polsko-czeskiego poprzez wzmacnianie jego konkurencyjności i spójności oraz poprzez promowanie partnerskiej współpracy jego mieszkańców. Alokacja środków finansowych z funduszu EFRR wyniosła 219,5 mln euro. Wyznaczono 4 osie priorytetowe: wzmacnianie dostępności komunikacyjnej, ochrona środowiska, profilaktyka zagrożeń (32% alokacji), wspieranie rozwoju przedsiębiorczości i turystyki (36%), wspieranie współpracy społeczności lokalnych (26%) i pomoc techniczna (6%). W porównaniu do poprzedniego programu, realizowanego na pograniczu polsko-czeskim w ramach Interreg IIIA, gdzie głównym celem była poprawa warunków i standardów życia poprzez wspólne działania społeczeństw i instytucji z obydwu stron grani-

cy, większy nacisk położono rozwój społeczno-gospodarczy i konkurencyjność, w tym wspieranie przedsiębiorczości.

W przeprowadzonej analizie uwzględniono 250 projektów i 350 instytucji, które je realizowały w ramach Programu Współpracy Polska–Czechy 2007–2013. W każdym przypadku, zgodnie z wymogami programu, projekt musiał być realizowany przez minimum jedną instytucję polską i jedną czeską. Te same jednostki mogły brać udział w kilku przedsięwzięciach. Tworzenie partnerstw oparte było o dwie główne procedury: poszukiwania partnera do realizacji konkretnego przedsięwzięcia transgranicznego w ramach EWT lub wykorzystanie już istniejących powiązań z dotychczasowymi instytucjami partnerskimi. Analizując współpracę w latach 2007–2013, można zauważyć, iż powiązania, istniejące w poprzednim okresie programowania (Interreg IIIA), w znacznej większości są trwałe i jednostki partnerskie kontynuowały wspólne działania (Dołzbłasz, Raczyk 2010), a beneficjenci w większości wykorzystywali wcześniej nawiązane relacje współpracy. Wydaje się, iż obserwowana trwałość jest zjawiskiem korzystnym z punktu widzenia rozwoju współpracy transgranicznej. Jednak może również prowadzić do pewnego „skostnienia” struktur współpracy, niskiej otwartości na nowe jednostki, małej innowacyjności realizowanych przedsięwzięć, a także ograniczać zakres współpracy (gdyż dobierany jest rodzaj projektu do istniejącego partnerstwa, a nie odpowiedni partnerzy do danego przedsięwzięcia).

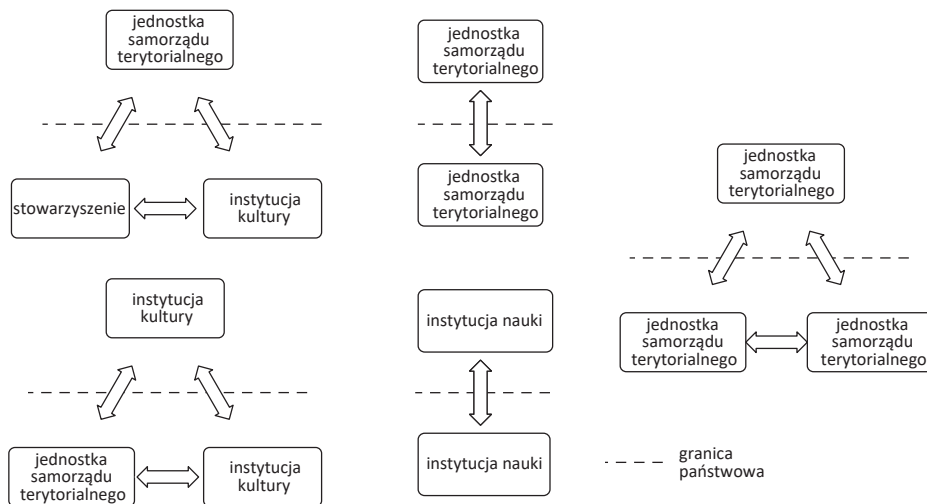
Projekty dwustronne stanowiły 70% wszystkich przedsięwzięć, trójstronne 18%, a liczniejsze konsorcja były w 12% projektów. Wyraźna dominacja projektów dwustronnych świadczy o tym, że relacje między aktorami pogranicza polsko-czeskiego były raczej ograniczone do działań par współpracujących instytucji. Warto zauważyć, iż realizacja projektów dwustronnych jest z organizacyjnego punktu widzenia dużo łatwiejsza. Należałoby jednak oczekiwać, że instytucje, mające już doświadczenie z poprzedniego okresu programowania, będą skłonne do większego angażowania się w przedsięwzięcia bardziej skomplikowane, realizowane przez liczniejsze grupy instytucji z Polski i Czech. Podkreślenia wymaga fakt, iż w badanym okresie były projekty, w których udział brało nawet 8 i więcej partnerów (maksymalnie 11 partnerów). Było tak z reguły w przypadku bardziej zaawansowanych projektów (z punktu widzenia ich tematyki), np. Sieć Punktów Kontaktowych Czesko–Polskiej Współpracy Gospodarczej, Transgraniczny Szlak Królowny Marianny Orańskiej, rekonstrukcje historyczne jako wspólny produkt turystyczny polsko-czeskiego pogranicza. Większa liczba powiązań i większa liczba aktorów zaangażowanych w projekty transgraniczne (w porównaniu do okresu Interreg IIIA), świadczą o rozwoju sieci współpracy.

Biorąc pod uwagę strukturę rodzajową beneficjentów, charakterystyczne było, że – zarówno po polskiej, jak i po czeskiej stronie – była ona podobna. Zdecydowanie przeważały jednostki samorządu terytorialnego (JST), przy tym samorządy szczebla lokalnego stanowiły około 46%, a szczebla regionalnego ok. 2,5% po stronie polskiej i 5% po stronie czeskiej. Wyraźna dominacja JST z jednej strony świadczy o ich dużej aktywności w zakresie współpracy transgranicznej, z drugiej jednak – jest wyrazem słabości innego typu instytucji. Wynikać to może z trudności organizacyjnych związanych z realizacją projektów w ramach

EWT (m.in. wysoki poziom biurokratyzacji, wynikający z wymogów formalnych UE) oraz brak prefinansowania, wymagający sfinansowania całości projektu ze środków własnych beneficjentów (Kozak i in. 2012). Ogranicza to możliwość udziału w programie instytucji małych pod względem organizacyjnym i słabych pod względem finansowym, szczególnie np. stowarzyszeń, szkół i instytucji kultury. Jednostki samorządu terytorialnego dysponują większym potencjałem instytucjonalno-organizacyjnym, który jest w stanie sprostać wymogom formalnym UE. Istotny był przy tym także fakt, iż samorządy na pograniczu polsko-czeskim z reguły posiadają instytucje partnerskie po drugiej stronie granicy, z którymi współpracują od lat. Instytucje sektora pozarządowego stanowiły jedynie 8% wśród polskich beneficjentów. Pod tym względem korzystniejszą kształtowała się sytuacja po stronie czeskiej, gdzie ich udział wyniósł aż 21%. Natomiast, biorąc pod uwagę instytucje naukowe, to po polskiej stronie były one aktywniejsze (ok. 10% wśród ogółu beneficjentów, po stronie czeskiej ok. 3,7%). Aktywność innego rodzaju jednostek (m.in. parków narodowych, kościołów, instytucji otoczenia biznesu) była bardzo niewielka. Obserwowana struktura beneficjentów wyraźnie wskazuje na dominację sfery administracji samorządowej we współpracy transgranicznej na omawianym pograniczu.

Z punktu widzenia kształtowania sieci powiązań transgranicznych istotne jest, czy poszczególne projekty realizowane były przez aktorów tego samego rodzaju, czy też zróżnicowanych pod tym względem (ryc. 1). Na pograniczu polsko-czeskim zdecydowanie przeważały partnerstwa tworzone przez jednostki tego samego typu (ponad 77%). Charakterystyczne było, że niektóre typy instytucji tworzyły partnerstwa niemal wyłącznie „monorodzajowe”, np. jednostki naukowe. Podobnie, w przypadku jednostek samorządu lokalnego, obserwowany był wysoki poziom podobieństwa partnerów. Natomiast w grupie instytucji kultury, stowarzyszeń i fundacji, czy też szkół poziom podobieństwa partnerów był dużo niższy. Z jednej strony świadczy to o większej otwartości tego typu jednostek na współpracę, poszukiwaniu partnerów według klucza przydatności do danego projektu, a nie według klucza wzajemnego podobieństwa oraz większej różnorodności tematyki projektów. Z drugiej strony, dobór podobnych do siebie jednostek wynika ze specyfiki działalności (np. instytucje naukowe, parki narodowe), czy też uwarunkowań instytucjonalnych (np. w przypadku JST). Wydaje się przy tym, iż podobieństwo instytucjonalne ułatwia realizację wspólnych działań, szczególnie na płaszczyźnie formalnej. Jakkolwiek struktura aktorów pod względem ich typu po obu stronach granicy była podobna, to kształtowanie się nowych powiązań między aktorami nie było warunkowane jedynie ich podobieństwem. Może bowiem to ułatwiać inicjowanie współpracy, jednak jej nie determinuje.

Istotnym elementem charakteru współpracy transgranicznej jest rodzaj wspólnych przedsięwzięć (ryc. 2). O specyfice pogranicza polsko-czeskiego świadczy, obserwowany tam w strukturze rodzajowej, duży udział projektów dotyczących turystyki. Odnosi się to zarówno do projektów infrastrukturalnych, jak i tzw. projektów miękkich. Przedsięwzięcia, związane z infrastrukturą turystyczną, stanowiły ok. 12% projektów (np. przygotowanie szlaków turystycznych), udział różnego rodzaju imprez turystycznych wyniósł tylko ok. 3% (np. rajdy turystyczne).

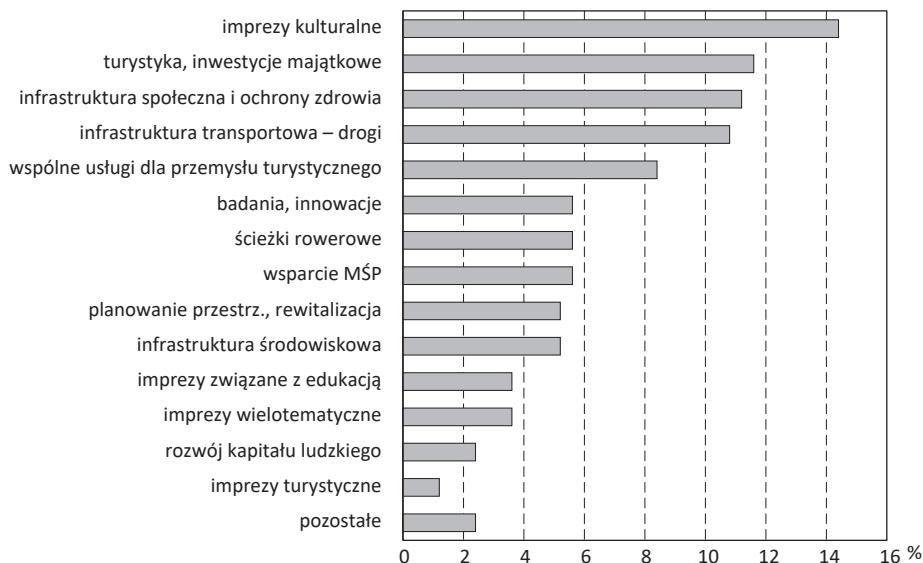

Ryc. 1. Przykłady układu instytucjonalnego z punktu widzenia podobieństwa partnerów w ramach konsorcjów realizujących projekty współpracy transgranicznej programu Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013.

Źródło: opracowanie własne.

Podkreślenia wymaga relatywnie duży odsetek (ponad 8%), projektów dotyczących wspólnych usług dla turystyki (np. wspólne działania promocyjne i marketingowe, wspólne usługi informacyjne). Wydaje się, iż obserwowany przyrost tego typu działań jest korzystny z punktu widzenia rozwoju całego omawianego pogranicza, gdyż współpraca polskich i czeskich instytucji w zakresie usług dla turystyki sprzyjać będzie wykorzystaniu potencjału obu stron pogranicza i generowaniu efektu synergii. Łącznie projekty związane z turystką stanowiły ponad 20% wszystkich działań. Wynika to w sposób oczywisty z uwarunkowań przyrodniczych oraz licznych walorów antropogenicznych, które sprzyjają rozwojowi turystyki. Ważnym impulsem do rozwoju turystyki transgranicznej było przystąpienie Polski i Czech do Strefy Schengen w 2007 r., ułatwiło to organizację wspólnych polsko-czeskich inicjatyw i ożywiło ruch turystyczny. W sytuacji względnej łatwości przemieszczania się turystów z jednego kraju do drugiego, należy pamiętać także o możliwym wzroście konkurencji między podmiotami z obu części pogranicza. Najkorzystniejsza, szczególnie w długim przedziale czasowym, wydaje się koordynacja działań w ramach m.in. wspólnej strategii rozwoju turystyki na pograniczu polsko-czeskim.

W strukturze tematycznej zaznacza się duży udział projektów związanych z infrastrukturą drogową (ok. 11%) oraz społeczną (ok. 11%). Ponad 14% projektów stanowiły imprezy kulturalne, których głównym celem jest bezpośrednie zbliżenie do siebie społeczności lokalnych obszaru pogranicza przy wykorzystaniu potencjału kulturowego. Biorąc pod uwagę duży udział obszarów chronionych na pograniczu, odsetek przedsięwzięć w zakresie ochrony środowiska jest niski, co tłumaczyć może fakt, że są to ze swej natury przedsięwzięcia trudne w realizacji

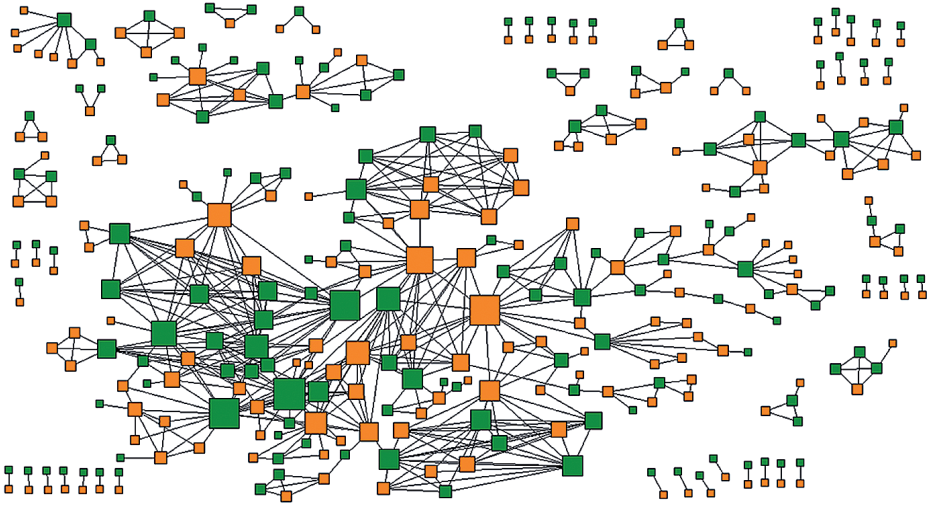

Ryc. 2. Struktura tematyczna projektów w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych WST.

i kosztochłonne. Relatywnie dużo było projektów naukowych i wsparcia przedsiębiorczości (po ok. 5%), wynikających m.in. z wysokiego poziomu urbanizacji (szczególnie po polskiej stronie), lokalizacji licznych instytucji naukowych oraz podobieństw w sferze nauki i na płaszczyźnie gospodarczej po polskie i po czeskiej stronie. Charakterystyczne było, iż projekty w niewielkim stopniu odnosiły się do obszarów przemysłowych, choć pole do wspólnych działań transgranicznych w tym zakresie jest szerokie.

Aby ocenić kształtowanie się sieci współpracy transgranicznej, dokonano analizy na poziomie makro, tj. dla całej sieci, w której wzięto pod uwagę wszystkich beneficjentów realizujących projekty w ramach programu polsko-czeskiego. Przeprowadzono także badanie węzłów sieci za pomocą wybranych miar centralności. Zgromadzone dane w postaci macierzy dwumodalnej zostały na potrzeby badania przekształcone w macierz jednomodalną, po czym obliczone zostały wybrane wskaźniki sieci. Na podstawie wyników analizy sieci można stwierdzić, iż jej gęstość była bardzo niska, bo wynosiła 0,012 (wskaźnik gęstości sieci wyraża stosunek liczby relacji do wszystkich potencjalnie możliwych relacji dla tej wielkości sieci), co świadczy o słabym usieciowieniu dotychczasowej współpracy transgranicznej. Liczne były izolowane pary powiązanych jednostek (jedna instytucja polska i jedna czeska), podobnie często występowały izolowane grupy jednostek realizujących jeden bądź dwa wspólne projekty (ryc. 3). Natomiast, co istotne, występowały także grupy instytucji o gęstszych powiązaniach, gdzie ważną rolę odgrywały jednostki najbardziej aktywne we współpracy. Instytucje te tworzą najważniejsze węzły kształtującej się na pograniczu polsko-czeskim sieci

Ryc. 3. Sieć powiązań między instytucjami realizującymi projekty w ramach programu współpracy transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013 według kraju pochodzenia oraz wskaźnika stopnia (kolor zielony – instytucje polskie, kolor pomarańczowy – instytucje czeskie; wielkość kwadratu – stopień węzła)⁴

Źródło: opracowanie własne za pomocą programu NetDraw na podstawie danych WST.

powiązań transgranicznych. Do ich identyfikacji, poprzez określenie znaczenia poszczególnych węzłów w badanej sieci, można wykorzystać miary centralności, takie jak np. stopień (*degree centrality*), który określa liczbę więzi w węźle, czy też pośrednictwo (*betweenness centrality*), który określa częstotliwość węzła na ścieżce między dwoma innymi niepołączonymi ze sobą węzłami. Ponadto można przeprowadzić analizę występowania głównych komponentów i peryferiów (np. jądrość), która pozwala na wyznaczenie węzłów należących do jądra sieci i węzłów leżących na obrzeżach badanej sieci. Na podstawie wykonanej analizy sieci współpracy na pograniczu polsko-czeskim, do kluczowych jednostek zaliczono po stronie polskiej m.in.: gminę Kudowa Zdrój, gminę Radków, gminę Bystrzyca Kłodzka, powiat kłodzki, województwo opolskie; a po stronie czeskiej: miasta Nachod i Hronov, kraje ołomuniecki i kralovohradecki, Karkonoski Park Narodowy (tab. 1). O istotnej roli tych jednostek świadczy zarówno ich stopień, jak i poziom „jądrości”. Najczęściej wiąże się to z dużą liczbą realizowanych projektów, choć nie jest to tożsame, gdyż beneficjenci, odznaczający się dużą liczbą projektów, ale realizowanych z tym samym partnerem, nie mają tak istotnego znaczenia dla usieciowienia, jak beneficjenci o niższej liczbie projektów, ale większej liczbie różnych partnerów, którzy równocześnie posiadają swoje inne kontakty. Niektóre jednostki z czołowych miejsc pod względem liczby projektów (np. gmina Krzyżanowice, Uniwersytet Techniczny w Ostrawie) nie zostały zaliczone do kluczowych węzłów sieci. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie aktywności poszczególnych instytucji, można obserwować kształtowanie się

⁴ Wizualizacja sieci ma charakter aprzestrzenny.

Tab. 1. Beneficjenci charakteryzujący się najwyższymi wybranymi miarami centralności i głównego komponentu sieci

Beneficjent	Stopień	Pośrednictwo	Jądrowość
Gmina Radków	22	1740,33	0,067
Powiat Kłodzki	20	1753,40	0,054
Gmina Kudowa Zdrój	19	2024,40	0,816
Olomoucký Kraj	19	5560,87	0,010
Královéhradecký Kraj	17	3362,53	0,010
Gmina Bystrzyca Kłodzka	16	380,91	0,059
Euroregion Pomezí Čech, Moravy a Kladská – Euroregion Glacensis	15	2250,00	0,068
Stowarzyszenie Gmin Polskich Euroregionu Glacensis	15	1706,85	0,068
Správa Krkonošského národního parku Vrchlabí	13	760,50	0,065
Město Náchod	7	160,83	0,435
Město Hronov	5	155,33	0,277

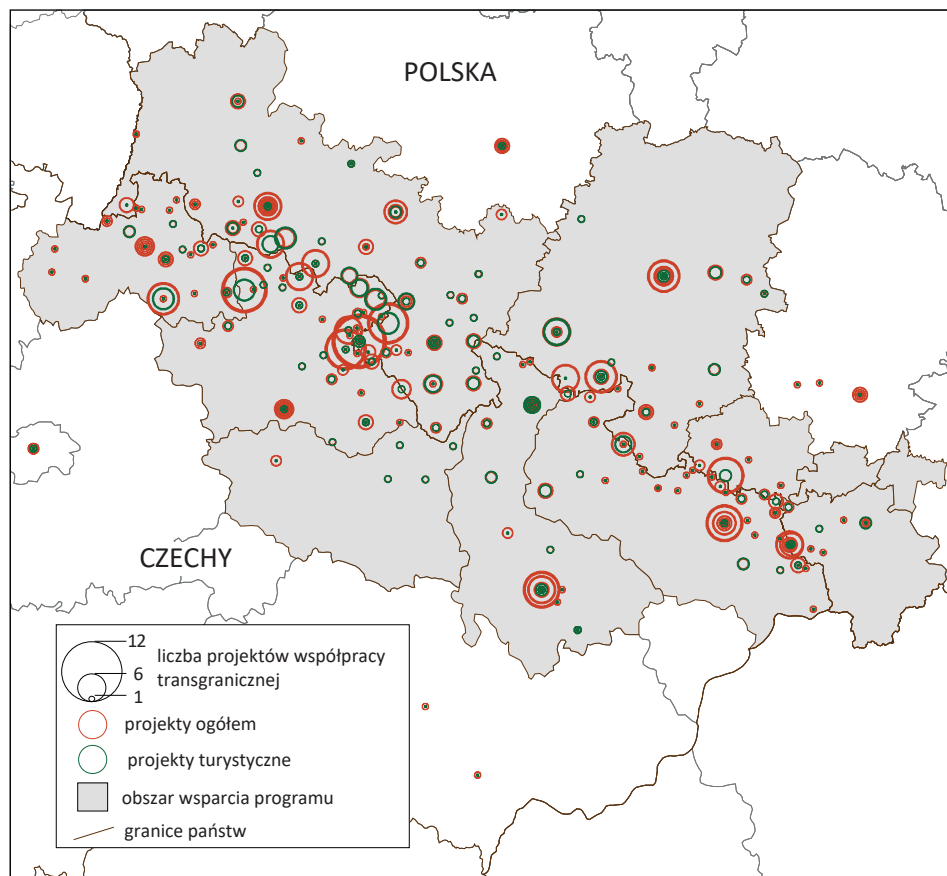
Źródło: opracowanie własne przy wykorzystaniu UCINet 6.589 na podstawie danych WST.

grupy beneficjentów „specjalizujących” się we współpracy, zarówno pod względem liczby projektów w analizowanym programie, jak i posiadanych powiązań z innymi beneficjentami.

Analizując rozmieszczenie przestrzenne beneficjentów (co przekłada się w większości przypadków na miejsce realizacji projektu), widoczna była koncentracja w pobliżu granicy polsko-czeskiej (ryc. 4). Aż 40% beneficjentów zlokalizowanych było w pasie do 10 km od granicy. Istotnym czynnikiem była także lokalizacja w obszarach szczególnie atrakcyjnych turystycznie (np. Karkonosze, Góry Stołowe, Beskid Śląski). Ponadto znaczna liczba beneficjentów skupiała się w największych ośrodkach miejskich (np. Ołomuniec, Opole, Hradec Kralove, Ostrava, Jelenia Góra), ale również w mniejszych miastach o dużym znaczeniu administracyjnym i społeczno-gospodarczym dla pogranicza, szczególnie dotyczy to terenów w bezpośredniej bliskości granicy, np. Cieszyn i Český Těšín, Liberec, Vrchlabí, rejon Gór Stołowych (Kudowa Zdrój, Radków, Lewin Kłodzki, Nachod, Broumov). Obszary miejskie stanowiły zatem ważne ogniwa współpracy transgranicznej. Wynika to z faktu, iż instytucje zlokalizowane w miastach z reguły dysponują większym potencjałem instytucjonalno-kadrowym i finansowym niż te z obszarów wiejskich, odznaczają się także lepszą dostępnością transportową. Ważną rolę miast (i zarazem jednostek samorządu terytorialnego) potwierdza analiza najaktywniejszych beneficjentów z punktu widzenia liczby projektów. Po stronie polskiej powyżej 5 projektów miały gminy Kudowa Zdrój (aż 12 projektów), Radków, Krzyżanowice, Karpacz, Lubawka, Głuchołazy, Powiat Nyski i Prudnicki oraz Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego. Poza JST tylko Karkonoski Park Narodowy z 6 projektami uplasował się w najaktywniejszej grupie beneficjentów. Po stronie czeskiej podobnie dominowały jed-

nostki samorządu terytorialnego – miasta Český Těšín, Hronov, Náchod, Žacléř, Turnov oraz Kraj Ołomuniecki; natomiast więcej było innego typu beneficjentów, oprócz czeskiego Karkonoskiego Parku Narodowego w Vrchlabí (aż 10 projektów), także dwie instytucje naukowe: Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu i VSB Uniwersytet Techniczny w Ostrawie.

Z uwagi na fakt, iż turystyka stanowi istotną płaszczyznę współpracy transgranicznej na pograniczu polsko-czeskim, wyróżniono grupę instytucji współdziałających w tym zakresie. Wyraźnie ważniejszy, w odniesieniu do wszystkich projektów, był czynnik bliskości granicy polsko-czeskiej oraz atrakcyjność turystyczna obszaru. Natomiast mniejsza koncentracja widoczna była w miastach. Wynika to w oczywisty sposób ze specyfiki transgranicznych projektów turystycznych, dla których z reguły bezpośrednio bliskość granicy jest istotą wspólnych przedsięwzięć, np. w przypadku transgranicznych szlaków turystycznych. Związana jest z tym także lokalizacja w obszarach o dużych walorach przyrodniczych i antropogenicznych,

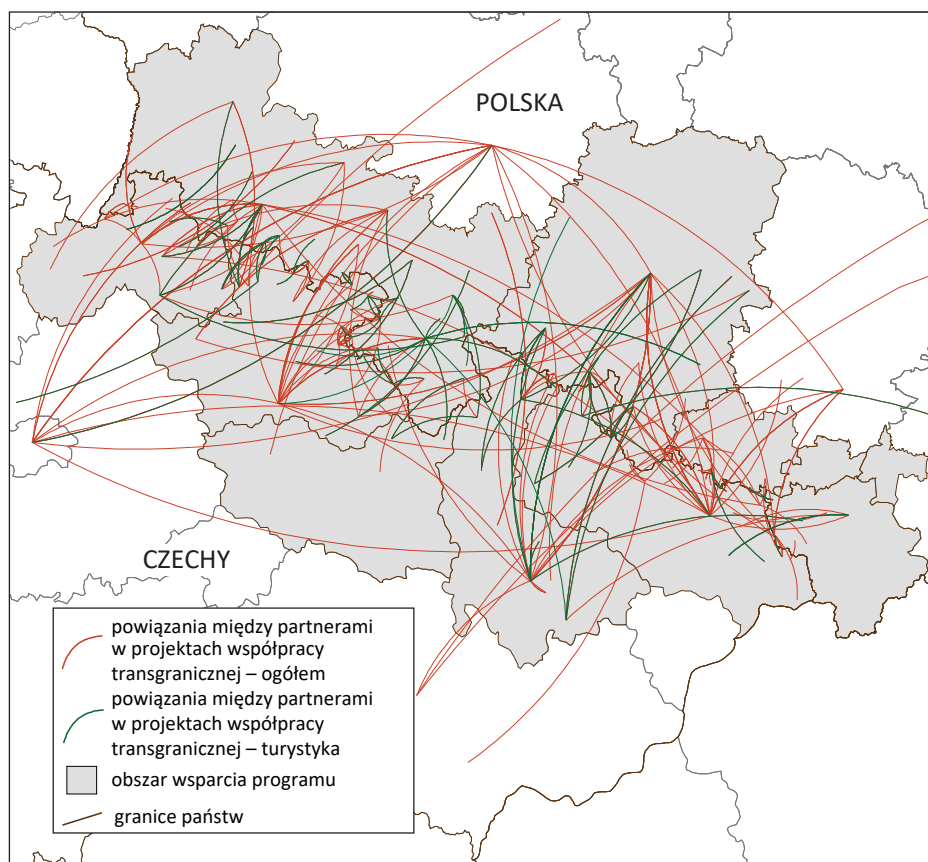
Ryc. 4. Liczba projektów realizowanych przez beneficjentów programu współpracy transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych WST.

koncentrujących się w górach wzdłuż granicy polsko-czeskiej. Dodatkowo, z projektami turystycznymi związane są często instytucje zlokalizowane poza obszarami miejskimi, np. parki narodowe, stowarzyszenia turystyczne.

Należy zwrócić uwagę, na wyraźne skupienie beneficjentów (zarówno w odniesieniu do ogólnej liczby projektów, jak i tylko turystycznych) w rejonie Gór Stołowych po polskiej i po czeskiej stronie. Wynika to z połączenia kilku czynników sprzyjających współpracy – atrakcyjności turystycznej, licznych ośrodków miejskich (w tym uzdrowiskowych) i dobrej dostępności transportowej.

Biorąc pod uwagę przestrzenny wymiar istniejących powiązań transgranicznych na pograniczu polsko-czeskim, widoczne były charakterystyczne prawidłowości⁵ (ryc. 5). W sytuacji, gdy polska instytucja zlokalizowana była przy

Ryc. 5. Powiązania między beneficjentami realizującymi wspólne projekty w ramach programu współpracy transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych WST.

⁵ Z uwagi na technikę sporządzania mapy powiązań niewidoczne są powiązania między instytucjami pochodzącymi z tych samych miejscowości.

granicy, to jej czeski partner (lub partnerzy) także pochodził z obszaru w bliskim sąsiedztwie granicy. Natomiast w przypadku instytucji zlokalizowanych w oddaleniu od kraju sąsiedniego, odległość od granicy partnerów po jej drugiej stronie nie miała wpływu na ich wybór. Ponadto wyraźnie widoczne były dwie „warstwy” powiązań. Pierwszą tworzą powiązania między jednostkami polskimi i czeskimi zlokalizowanymi w obszarze blisko granicy (ok. 20 km od granicy). Druga warstwa natomiast, to powiązania między instytucjami z obszarów oddalonych od granicy, głównie z większych ośrodków miejskich pogranicza. Wydaje się, iż pierwsza warstwa powiązań generowana jest przez bezpośrednią bliskość instytucji partnerskich i wynikającą z tego praktyczną potrzebę wspólnych działań na wielu płaszczyznach, realizowanych wspólnie przez partnerów i angażujących wspólnoty lokalne. Partnerstwa te z reguły są trwałe, wynikające z wieloletniej dotychczasowej współpracy. Podkreślenia wymaga fakt, iż druga „warstwa” powiązań często ma bardziej zaawansowany charakter. Są to w dużej mierze projekty beneficjentów z dużych miast, np. wspólne projekty badawcze instytucji naukowych, czy też wsparcia przedsiębiorczości na pograniczu. Stąd można uznać, iż warstwa „ponadlokalna” ma znaczenie w wymiarze długofalowym, gdyż wpływa na kształtowanie relacji i uwarunkowań dla działań o charakterze bardziej praktycznym.

Podsumowanie

Wyniki przeprowadzonego badania pozwoliły na weryfikację hipotez badawczych oraz określenie prawidłowości kształtowania się powiązań we współpracy transgranicznej na pograniczu polsko-czeskim. Badanie SNA wykazało, iż usieciowienie współpracy w latach 2007–2013 osiągało jeszcze niski poziom. Natomiast wyraźnie widoczne były kluczowe węzły sieci, tworzące grupę instytucji najbardziej aktywnych w kształtowaniu relacji współpracy transgranicznej. Nie można przy tym jednoznacznie zweryfikować hipotezy, iż instytucje o największej liczbie projektów stanowią równocześnie najważniejsze węzły sieci współpracy. Wynika to z faktu, iż – pod względem znaczenia w sieci danej jednostki – ważniejsza od liczby projektów jest liczba posiadanych partnerów oraz ich kontakty. Ze względu na trwałość partnerstw i ich powtarzalność, stwierdzić można, że następuje umacnianie istniejącej sieci powiązań transgranicznych. Wysoki udział projektów, realizowanych przez beneficjentów tego samego rodzaju, potwierdza hipotezę, iż podobieństwo rodzajowe sprzyja nawiązywaniu współpracy.

Biorąc pod uwagę aspekt przestrzenny można stwierdzić, że bliskość granicy zdecydowanie miała wpływ na aktywność we współpracy, równocześnie kluczowi beneficjenci – ze względu na rolę w sieci oraz liczbę projektów – w większości byli zlokalizowani w pasie do 20 km od granicy. Potwierdziła się również hipoteza, zakładająca koncentrację beneficjentów w miastach. Miał na to wpływ relatywnie wysoki poziom urbanizacji na pograniczu, należy jednak podkreślić brak dominacji dużych miast, gdyż większe znaczenie w tym kontekście miała bliskość granicy i atrakcyjność turystyczna miast małych i średnich. O znacze-

niu czynnika bliskości granicy i atrakcyjności turystycznej świadczą wyraźnie widoczne obszary, w których aktywność instytucji była bardzo duża. Czynniki bliskości granicy był związany z górskim charakterem obszaru pogranicza, co wyraźnie wpływało na współpracę transgraniczną (jej zakres tematyczny, sieć powiązań). Szeroko pojęta turystyka jest płaszczyzną współpracy, ale też konkurencji na pograniczu, stąd należy podkreślić, iż wzrost udziału wspólnych działań w zakresie usług dla przemysłu turystycznego jest pozytywnym zjawiskiem i będzie miał korzystny wpływ na obie strony pogranicza.

Występująca dominacja jednostek samorządu terytorialnego potwierdza hipotezę o koncentracji rodzajowej beneficjentów. Zróżnicowanie projektów nie pozwala natomiast uznać hipotezy o koncentracji tematycznej. Nie potwierdziła się także hipoteza o zmniejszeniu udziału projektów infrastrukturalnych (w stosunku do okresu Interreg IIIA), gdyż stanowiły one około połowy podejmowanych działań, co świadczy o nadal istniejącej potrzebie rozwoju bazy materialnej na pograniczu.

Położenie pogranicza polsko-czeskiego we wspólnych obszarach górskich Sudetów i Beskidów, równoczesny brak silnych barier politycznych i kulturowych, przyczynił się do istotnej roli turystyki we współpracy transgranicznej. Górski charakter obszaru okazał się być paradoksalnie nie silną barierą, a silnym impulsem do współpracy. Stąd możliwości, jakie daje program współpracy transgranicznej UE, były wykorzystywane do realizacji przedsięwzięć transgranicznych o praktycznym znaczeniu, mających na celu obustronne korzyści i służących społecznościom po obu stronach granicy.

Górski charakter pogranicza jest z jednej strony barierą hamującą rozwój, z drugiej jednak strony stanowi w pewnym stopniu zaletę, gdyż w oparciu o turystykę i przy wykorzystaniu możliwości, które daje współpraca transgraniczna, może być istotnym czynnikiem rozwoju lokalnego. Ukierunkowanie współpracy na wykorzystanie potencjału wspólnego obszaru górskiego, stanowi szansę rozwoju pogranicza, co wydaje się korzystne. Natomiast „monokultura” współpracy w długim horyzoncie czasowym może stanowić czynnik utrudniający rozwój współpracy na innych płaszczyznach. Oparcie rozwoju całego obszaru jedynie na turystyce nie wydaje się uzasadnione z ekonomicznego punktu widzenia, ponieważ pomija szereg ważnych, istniejących uwarunkowań rozwoju. W celu dywersyfikacji zarówno zakresu tematycznego projektów, jak i rodzajów beneficjentów, istotna jest potrzeba wsparcia dla współpracy między organizacjami pozarządowymi, instytucjami kultury, nauki i edukacji.

Literatura

- Amilhat-Szary A.-L., 2007, „Are borders more easily crossed today? The paradox of contemporary trans-border mobility in the Andes”, *Geopolitics*, t. 12, nr 1, s. 1–18.
- Anderson J., O’Dowd L., 1999, „Borders, border regions and territoriality: Contradictory meanings. changing significance”, *Regional Studies*, t. 33, nr 7, s. 593–604.
- Batorski D., 2008, „Metody analizy sieci i ich zastosowanie w ewaluacji”, w: A. Haber, M. Szałaj (red.), *Środowisko i warsztat ewaluacji*, Warszawa: PARP.

- Belof M., Mironowicz L, Mlek M., Zipser T., Polański T., 2008, „Uwarunkowania rozwoju przestrzennego Polski wynikające z sąsiedztwa z republiką Czech”, w: *Ekspertyzy do KPZK 2008–2033*, t. 3, Warszawa: MRR, s. 233–274.
- Borgatti S.P., Halgin D.S., 2011, „On network theory”, *Journal of Organization Science*, t. 22, nr 5, s. 1157–1167.
- Brunet-Jailly E., 2005, „Theorizing borders: An interdisciplinary perspective”, *Geopolitics*, t. 10, nr 4, s. 633–649.
- Dołzblasz S., 2015, „Symmetry or asymmetry? Cross-border openness of service providers in Polish-Czech and Polish-German border towns”, *Moravian Geographical Reports*, t. 23, nr 1, s. 2–12.
- Dołzblasz S., Raczyk A., 2010, *Współpraca transgraniczna w Polsce po akcesji do UE*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Dörry S., Decoville A., 2012, „Transportation policy networks in cross-border regions: First results from a social network analysis in Luxembourg and the Greater Region”, *CEPS/INSTEAD Working Paper*, nr 2012-22.
- Durand F., Nelles J., 2012, „Cross-border governance within the Eurometropolis Lille-Kortrijk-Tournai (ELKT) through the example of crossborder public transportation”, *CEPS/INSTEAD Working Paper*, nr 2012-16.
- Freeman L. C., 2004, *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*, Vancouver: Empirical Press.
- Furmankiewicz M., Stefańska J., 2010, „Partnerstwa terytorialne jako sieci organizacyjne. Analiza powiązań w trzech wybranych „lokalnych grupach działania” w Polsce”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1(39), s. 5–25.
- González-Gómez T., Gualda E., 2014, „Cross-border networks in informal and formal cooperation in the border regions Andalusia–Algarve–Alentejo and Finland–Estonia”, *European Planning Studies*, t. 22, nr 7, s. 1407–1424.
- Gorzela G., Zawalińska K. (red.), 2013, *European Territories: From Cooperation to Integration?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hanneman R., Riddle M., 2005, *Introduction to Social Network Methods*, Riverside: University of California.
- Jones, R. 2009. „Categories, borders and boundaries”, *Progress in Human Geography*, t. 33, nr 2, s. 174–189.
- Kozak M., Olejniczak K., Płoszaj A., Kościelecki P., Wolański M., Borowczak A., Kozicki B., Weremiuk A., Pander W., Czerniejewski B., Ledzion B., 2012, *Wyzwania i cele dla programów współpracy transgranicznej z udziałem Polski po 2013 roku*, Wrocław-Warszawa: MRR.
- Lara-Valencia F., 2011, „The ‘thickening’ of the US–Mexico border: Prospects for cross-border networking and cooperation”, *Journal of Borderlands Studies*, t. 26, nr 3, s. 251–264.
- Newman D., Paasi A., 1998, “Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography”, *Progress in Human Geography*, t. 22, nr 2, s. 186–207.
- Olejniczak K., Ledzion B., Kościelecki P., Płoszaj A., Pander W., Domaradzka A., 2008, *Ocena udziału polskich partnerów w projektach realizowanych w ramach programu INTERREG IIIB CADSES*, Warszawa: EGO s.c. dla MRR.
- Paasi A., 2011, „A border theory: Unattainable dream or a realistic aim for border scholars?”, w: D. Wastl-Walter (red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Farnham: Ashgate, s. 11–32.

- Palmeiro Pinheiro J.L., 2009, „Transborder cooperation and identities in Galicia and Northern Portugal”, *Geopolitics*, t. 14, nr 1, s. 79–107.
- Perkmann M., 2007, „Construction of new territorial scales: A framework and case study of the EUREGIO Cross-border Region”, *Regional Studies*, t. 41, nr 2, s. 253–266.
- Płoszaj A., 2011, „Networks in evaluation”, w: K. Olejniczak, M. Kozak, S. Bienias (red.), *Evaluating the Effects of Regional Interventions: A Look Beyond Current Structural Funds' Practice*, Warszawa: Ministry of Regional Development, s. 282–300.
- Płoszaj A., 2013, *Sieci instytucji otoczenia biznesu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Płoszaj A., 2014, *Inter-organizational Network of Cross-border Cooperation in Podkarpackie Voivodship and Lviv Oblast*, Warszawa: EUROREG.
- Płoszaj A., Wojnar K., 2009, „Analiza sieci współpracy ośrodków naukowo-badawczych – przykład programu ESPON”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 4, s. 86–100.
- Rudaz G., 2009, „Territorial redefinition and the governance of mountain regions”, *Revue de géographie alpine*, t. 9, nr 2, s. 27–37.
- Strihan A., 2008, „A network-based approach to regional borders: The case of Belgium”, *Regional Studies*, t. 42, nr 4, s. 539–554.
- Strüver A., 2004, „Everyone creates one's own borders: The Dutch–German borderland as representation”, *Geopolitics*, t. 9, nr 3, s. 627–648.
- Svensson S., Nordlund C., 2014, „The building blocks of a Euroregion: Novel metrics to measure cross-border integration”, *Journal of European Integration*, t. 37, nr 3, s. 371–389.
- Swianiewicz P., Herbst J., Lackowska M., Mielczarek A., 2008, *Szafarze darów europejskich: kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szmigiel-Rawska K., Dołzblasz S., 2012, *Trwałość współpracy przygranicznej*, Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
- Theiss M., 2013, „Perspektywa sieci społecznych w badaniach lokalnej polityki społecznej”, *Problemy Polityki Społecznej*, nr 22, s. 99–114.
- Vaishar A., Šťastná M., Trnka P., Dvořák P., Zapletalová J., 2013, “Contemporary development of peripheral parts of the Czech-Polish borderland: Case study of the Javorník area”, *Geographia Polonica*, nr 86(3), s. 237–253.
- Van Geenhuizen M., Van der Knaap B., 1996, „Trans-border European networking: Shifts in corporate strategy?”, *European Planning Studies*, t. 4, nr 6, s. 671–682.
- Van Houtum H., 1999, „Internationalisation and mental borders”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, t. 90, nr 3, s. 329–335.
- Van Houtum H., 2005, „The geopolitics of borders and boundaries”, *Geopolitics*, t. 10, nr 4, s. 672–679.
- Walther O., Reitel B., 2012, „Cross-border policy networks in the trinational region of Basel”, *CEPS/INSTEAD Working Paper*, nr 2012-26.
- Wasserman S., Faust K., 1994, *Social Network Analysis: Methods and Applications*, New York and Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Więckowski M., 2013, „Eco-frontier in the mountainous borderlands of Central Europe: The case of Polish border parks”, *Journal of Alpine Research*, t. 101, nr 2, s. 1–13, <http://rga.revues.org/2107>.